

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

„...Az embert még akkor is barátai tartják életben, ha nem beszél velük”

Szalatnai Rezső és Peéry Rezső barátsága levelezésük tükrében

Szalatnai Rezső és Peéry Rezső levelezését olvasva markáns kép rajzolódik elénk a két háború közötti periódus egyik legmozgékonyabb nemzedéki csoportosulásáról. A sarlósok története ma már rendkívül sok problémát vet föl, amit főképpen az magyaráz, hogy az 1989 előtti évtizedekben Magyarországon is – ahol a sarlósok többsége élt –, de Csehszlovákiában is belőlük fabrikáltak úgynevezett haladó hagyományt. Programjukat egyetlen kinagyított képben volt módunk szemlélni, a história egyetlen pontba koncentráldott, további életútjuk nagy részt rejtve maradt, mintha 1929–1931 után nem történt volna velük semmi. Legfeljebb azokról lehetnek ismereteink, akik sikeresen integrálódtak a második világháború utáni rendbe, s akik Közép-Európában rendelkeztek a történelemkonstruálás jogosítványokkal, akik 1945 után jó vagy rossz könyveket írtak a vasfüggönyön innen. Egyedül az 1956-ban Magyarországról emigrált Peéry két, a határozaton egy-két tucat példányban átjutott könyve villantott föl egy másik távlatot. Amikor az 1989-es fordulat után föl lehetett, illetve ahogy többen éreztük, föl kellett dolgozni a csoport legfontosabb képviselőinek 1945 utáni munkásságát, életművük e periódusban született részét: hamar kiderült, hogy közérdeklődés csak ideig-óráig – talán akkor is csak látszólag – kelthető föl ügyük kapcsán, mint ahogy a szlovákiai magyar kisebbség történetére sem túlzottan kíváncsi sem a magyarországi, sem a szlovákiai magyar szellemi élet – tisztelet a kivételnek –, a társadalomról nem is beszélve. Ma a Sarló útja nagy vonalakban világosan állhat előttünk, csak éppen úgy tűnik föl: nincs szükség nemcsak a haladó, de a retrogád hagyományra sem. Legalábbis az én tapasztalatom az, hogy a közvélekedés szerint nincs semmi, amit érdemes átörökíteni, megtanulni, amit használni lehetne a kisebbségtörténelem első periódusaiból. A jelen alkalom és a hasonlók, tartok tőle, inkább a szabályerősítő kivételek közé tartoznak; de ne legyen igazam.

Peéry Rezső és Szalatnai Rezső levelezését idestova két évtizede rendeztem sajtó alá (*Kedves Rezső! Drága Bió! Peéry Rezső és Szalatnai Rezső levelezése*. Present Könyv- és Lapkiadó, Budapest, 2001, 355 p.). Ha most megpróbálok néhány tanulságot levonni ebből az anyagból, illetve vállalt témám szempontjából sze-

melgetek belőle, annak az a magyarázata, hogy a kötet körülbelül öt példányban volt kapható Szlovákiában, és természetesen recepciója sem volt. Ha mégis lett volna, akkor nem tudok róla. Azért is tartom fontosnak ezt a levelezést, mert a magánjelleg „ürügyén” úgy beszél közérdekű dolgokról, hogy már a nyugat–keleti kultúrlejtős viszonyrendszer is benne foglaltatik, s mert nincs tekintettel az akkori cenzúra szempontjaira. Szalatnai egy emigrációbeli társával osztja meg gondolatait és élményeit, amelyeket a magyarországi első nyilvánosságban nem tehetett volna meg, második nyilvánosság pedig ekkor még nem létezett.

Nos, ha Szalatnai és kortársai kapcsolatáról esik szó, mindenképpen azok a szálak a legfontosabbak, azok az érzelmek a legintenzívebbek, leginkább fölfokozottabbak, amelyek a húszas évekbeli barátságok nyomán vagy azok emlékeként ezekhez az egykori sarlós csoporttársaihoz kötődtek. E kapcsolatok az 1960-as, 1970-es években is nagyon őszinték, kulisszahasogató elem nélkül mélységesen emberiek, a szolid szolidaritás szép példái.

Előtte azonban lássuk – természetesen jelzésszerűen –, hogy egyrészt ezen a körön belül milyen feszültségek lehettek az 1940-es években, másrészt hogy mennyire nyitott lehetett Szalatnai azzal a körrel szemben, amellyel a papírforma és a kommunista irodalomtörténet-írás szerint szembekerülhetett volna. Vagy még inkább: hogy az odatartozók milyen nyitottak lehettek iránta.

Az úgynevezett konzervatívokról van szó.

Köztudott, hogy a Szlovák Köztársaság a lehetőségekhez képest antináci magyar sajtójának hangnemét döntően Peéry Rezső és Szalatnai Rezső cikkei adták meg. Azt, hogy ennek mekkora volt a tétje, illetve hogy meddig lehetett fészegetni a húrokat, annak szimbólumaként Szalatnai egyik, *A nemzet nem azonos* című cikkét, annak tartalmát szokták kiemelni, az olasz kiugrás napjaiból; én azt is megjegyezném, hogy a szlovákiai magyar sajtó közölni merészelt Benedetto Crocénak, a filozófusnak, az olasz antifasiszta ellenállás szimbolikus alakjának az új olasz kulturális miniszterhez írott levelét.

Az, hogy két volt szociáldemokrata ilyen fontos szerephez juthatott egy döntően keresztényszocialista, illetve hagyományosan polgári közegben, nyilvánvalóan a pártvezetéstől függött; a lapok tulajdonosa a párt volt. Az utóbbi évek Esterházy János szerepével kapcsolatos vitáiban – annak ellenére, hogy ez Peéry a két Esterházy testvéréről írt esszéjéből és Szalatnai megjegyzéseiből is kiderülhetett volna korábban –, azt hiszem, nem kapott hangsúlyt, hogy a pártvezér ezt a lehetőséget maga teremtette meg volt politikai ellenfelei számára, ami származhatott egyszerűen képességeik méltánylásából – erre utal az alábbi idézet egyik részlete –, de abból is, hogy a Pozsonyban maradt pártvezetőség komolyan vette a bécsi döntés előtti, a magyar egységről szóló programot. Közismert már talán, hogy a magyar szociáldemokrata vezetők még a politikai fordulat előtt föloszlatták a párton belüli magyar osztályt, tagjaikat arra buzdítva, hogy lépjenek be az Egyesült Magyar Pártba, és nyilvánvaló az is, hogy Esterházy azon kisszámú csehszlo-

vákiai magyar politikus közé tartozott, akik nem méltányolták a Magyarországra visszatértek Imrédy Béla programjával való azonosulását. Voltaképpen arról van szó, hogy Imrédy Magyarországon az alkotmányosság fölszámolásával kezdeményezett egy fölülről irányított szélsőjobboldali és/vagy radikális forradalmat – ehhez kívánta megerősíteni hatalmát a törvényhozókkal. Ez az, ami nem hatott a Pozsonyban maradt politikusokra – s nyilvánvalóan ez volt az egyik elem, ami lehetővé tette, hogy Peéryék fönntartás nélkül vállalhassák az együttműködést a pártelittel.

1942-ből származik a Peéry–Szalatnai-levelezésnek az a darabja, amely időrendben először utal a város magyar szellemi, illetve közéletében megnyilatkozó erőviszonyokra (évtizedekkel később térnek majd erre vissza néhány levélben). Peéry írja Szalatnainak:

„Ma délelőtt a pártban kihallgatást kértem Aixingertől és Esterházytól. Mindkettővel igen érdekes és úgy vélem, hasznos beszélgetést folytattam Rólad, Aixinger igen sok mindent tud. E. élénk csodálkozással hallgatta mondókámat. Nem a lappal való »szakításról« volt szó, hanem arról a tervszerű bojkottról, blokádról, amivel »a tröszt« jóvoltából körülvesznek. Laci bácsi rendkívül barátilag ígérte, hogy mindent megtesz, de úgy látszik, ő is szenved a tröszt miatt, s háttérbe is szorult. E. nagyon találóan azt válaszolta, hogy »valószínűleg azért mellőznek, mert félnék a tudásodtól és tehetségedtől«. Ezután igen komolyan ígérte, hogy a jövőben ennek az állapotnak véget vet.” (Peéry levele 1942-ből, *Kedves Rezső! Drága Bió!*, 28. p.)

A tröszt itt a párt radikális németbarát szárnyának képviselőit jelenti, amelynek néhány tagjával a két publicistának utóbb vére menő személyes vitája is lesz, s akik már ekkor meg akarták szerezni a lap irányítását. Fontos, hogy tudatosítsuk: nem ókonzervatív, a fejlődésről lemaradt személyiségekről van szó. Ellenkezőleg, annak a forradalmi nemzedéknek a képviselőiről, amelynek tagjaként egy évtizeddel korábban Szalatnaiék velük egyazon csoportban készültek a szellemi-társadalmi-politikai modernizálásra. Ez kettejüknek a hagyományos pozsonyi polgári világról alkotott elképzeléseinek rekonstruálásához lehet fontos. Szalatnai évtizedekkel később kis jegyzetet írt Jankovics Marcellről, a már vak íróról, ezt Tóth László idézte is anno egyik írásában. Ebben már nem avult 19. századi relikviát, hanem az egykori kultúra és életforma örét látta az öreg íróban, akinek egyik könyvét harminc évvel korábban forradalmi lelkesedésében azért végezte ki, mert akkor még csak visszahúzó erőt látott a kiegyezés kora politikai – értsd: liberális – hagyományában. De ez a fordulat a kortársak megítélésében érzékelhetően nem az 1960-as, 1970-es években, egy újabb történelmi dráma évtizedeiben következett be, hanem már a harmincas évek második felében – talán éppen 1938–1939 a választóvíz. A konzervativizmus lehetséges értékeit Szalatnai vélhetően ebben a periódusban appercipálta. Egyértelmű, hogy a második világháború alatt már a különböző radikalizmusokban látta az Európát – és a ma-

gyar nemzetet – leginkább fenyegető veszélyt. Mindketten úgy érzékelik, hogy a múltból itt maradt pressburger kultúrájú és magyar identitású polgárok védik az egyetemes emberi eszméket – a nemzedéktársaik egy részéhez köthető félre-csúszott modernizáció pedig nemcsak ezeket az értékeket kívánja fölszámolni, hanem adott esetben ezek hordozóit is. Azokat, akiket az adott szó, a régi úriember mivolt kötelezett. Ennek felismerése is inspirálhatta Szalatnait a táj hazának és kultúr hagyományának föllevenítésére esszéiben, tanulmányban, cikkekben.

A hontalanság éveit után Magyarországon a volt sarlósok közül néhányan próbálták meg Magyarországon napirenden tartani a csehszlovákiai magyarság ügyét, átörökíteni azt a hagyományt, amelyet 1930 körül éppen ők akartak lezárni. 1945–1948 között a csoport egykori tagjai, legalábbis a formátumosabbak, ösz-szezártak közösségük védelmében, együtt igyekeztek elhárítani a pusztulást. De ne feledkezzünk meg a tisztázatlan kapcsolatokról sem. 1989 előtt tehát – amikor még sok szó esett róluk – általában és egységesen minősültek a haladó hagyományoknak, ugyanis megbocsátható manipuláció következtében hajlamosak voltak megfélemleni arról, hogy többségük részt vett a háború előtti magyar egységesülésben, és 1938-ban többen közülük szerepet vállaltak az Egyesült Magyar Párt munkájában, éppen a demokratizálódás jegyében.

A kortársak másik csoportjáról idézem Peéry és Szalatnai levélváltásából azt a részt, amely a legszemléletesebben mutatja a nemzedék fölbomlását, az utak végzetes szétválását:

„Emlékszel az éjszakai vándorlásra Valentin Beniakkal, amidőn megsúgta nekünk, hogy a győzelem után ki fognak telepíteni? Ez ugyanolyan fantasztikus, mint a véletlen találkozás az elsötétített pozsonyi utcán 1944 havas decemberében, amidőn Brogyányi botorkált előttem Ludwig Auréllal, és Brogyányi üvöltve megkérdezte Kepitől: vajon kettőnket elhurcoltak-e már Dachaubá? A sötétségre, a hó mozgó rácsaira és erre az üvöltő kérdésre sokszor kell gondolnom, ha visszarévedek arra, milyen korban, milyen emberek között kellett élnem.” (Peéry Szalatnainak, 1972. február 19., 113. p.)

Egy másik „radikális-opportunista” – ez a saját terminuskonstrukcióm – szárny is feltűnik a levelezésben – ennek képviselői az 1950-es években a szélsőbal- (tehát a hivatalos) oldalon állnak, s erről az oldalról határolódnak el a két Rezsőtől. Ezt példázza Morvay Gyula és Peéry egyik véletlen találkozása. Morvay nyilvános rendezvényen, a kommunista kultúrpolitika egyik ordonánca jelenlétében tagadja meg a karját kitérve, lelkendezve hozzá siető Peéryt, azzal, hogy ezt az urat sosem ismerte.

Szalatnai és Peéry rajongó barátsága, e barátság szilárdsága, mély volta, a benne megnyilatkozó áldozatkészség természetesen példázatos. Az volt már az 1930-as években, az maradt a Szlovák Köztársaság idején, amikor nem egy olyan periód-

dust éltek át együtt, amikor naponta várhatták a letartóztatásukat. Ha lehet, ez fokozódott még a hontalanság éveiben, amelyeket – ahogy Tóth László és Molnár Imre bebizonyították – részben éppen miattuk nem lehet a „hallgatás évei”-nek nevezni. Megmaradt ez a kapocs az 1950-es évek Magyarországon is – és végig Peéry emigrációs korszakában, a halálig. Levelezésük ekkor terebélyesedett ki természetesen, s rögtön egy kapitális történelmi tévedéssel kezdődött, amelynek azonban szerencsére nem lett következménye. 1956-ban, amikor Peéry – a forradalom alatt a soproni Forradalmi Tanács elnökhelyettese – emigrál, nagy háttér-munka kezdődik Szalatnai részvételével, hogy visszahozzák, -csalogassák-édesgessék; még 1957 januárjában ő maga is hajlandó lett volna hazajönni; mintha alig várná, hogy meggyőzzék, minden rendben lesz, nem következik megtorlás. Szegény Szalatnait ragaszkodása, kötelességtudata a nemzeti kultúra fönntartásáért és a társadalom demokratizálásáért tehát majdnem abba a helyzetbe sodorta, hogy ő juttassa Peéryt börtönbe – akaratlanul. „Bóka, Képes, Mollay, Krammer, Dobossy – akikkel beszéltem Rólad, velem együtt, visszavárnak, s arra kérnek, haladéktanul térj vissza. Miként nyilván tudod, 1957. március 24-ig haza lehet térnie minden disszidensnek, állását, lakását nem veszítheti el véglegesen. Én azonban saját jól felfogott érdekedben arra kérek, ne várj egy napig se, pakold össze a holmidat, s gyere vissza családotul.” (Szalatnai levele Peérynek, 1956. december 30.) Amikor a levelet írta, természetesen nem tudhatta még, hogy másfél hónap múlva megkezdődik a vérbosszú, februárban megrendezik Budapesten az első kirakatpert.

Arra, hogy hová, milyen közegbe kellett volna Peérynek emigrációjából hazatérnie, mindketten emlékeztek a forradalom előtti évekből. Az idevágó dokumentumnak szintén van nemzedéki vonatkozási pontja – Peéry Mosonból, 1949. október 27-én kelt levelében a nyomorról beszél, amelybe a kommunista hatalomátvétel utáni Magyarországon barátaival kerültek. A saját helyzetéről nincs is kedve beszélni: „mert untat és mert igen fájdalmas”. De Tallós Prohászka Istvánt, a festőt megemlíti: ő „itt vergődik Óvárrott olyan infernalis körülmények között, melyek a nálam jóval edzettebb kedélyeket is az étvágytalanságig felkavarják. Ha valami csoda nem történik, lehet, hogy ezen a télen belerokkan az alutáplált-ságba és nyomorba. Ugyanakkor megmaradt hívő és lelkes embernek, ami szép és csodálatos.” Ez a kép, a jelenbeli, még inkább visszaidézendővé teszi az idealizálható, idilli múltat, az 1939–1940-es, egyébként pokoli időket: „Csak most tudom, hogy akkor mégis milyen kegyes volt hozzám és hozzánk a végzet: együtt lélegezhettünk, eszmélkedhettünk kitűnő és felejthetetlen emberekkel. Ennek is vége van, és most meg kell szoknunk az egyedülletet.”

Az 1960-as, 1970-es években miniatűr, magába zárt, a maga külön kis ünnepeit megtartó mikrovilág a magyarországi sarlósok világa. A nemzedék tagjai közül talán senki sem volt, aki élete végén elégedetten állapíthatta meg, hogy azt az utat járta végig, amit kitűzött magának. Akik Magyarországon sokra vitték közülük,

éppen azoknak az életműve lett mára vitatható, de azért egyáltalán nem biztos, hogy a többiek nyugodtan haltak meg.

Szalatnai írja Peérynek 1965. január 26-án, a nemzedéktársak kapcsán (76–77. p.): „hetenként egyszer – évek óta – találkozom az egykori sarlósokkal és íróbarátokkal, kicsit elbeszélgetünk, eltűnődünk, emlegetjük ezt-azt. Mindenki érzi, hogy itt kéne lenned, itt volna a helyed és dolgod. Győry Dodó regényíró lett, most azonban régi és újabb verseinek egy gyűjteménye jelent meg, de már bezordásodott a Sarlós a szlovákiai magyar kisebbség jó híre, a Győry-líra nem ragad el senkit, a Dodó öreg, fáradt és cinikus, a Rákosi-korszak megölte benne a poétát. Akartunk egy Sarlós-émlékkönyvet kiadni, valahogy aztán lemondunk róla.”

A régi javakból talán csak egyvalami maradt meg – a szolidaritás melege. Ismét csak azok között, akik nem váltak a hivatalos világ alkotóelemévé, csavarrá a gépezetben. Így várták a halált.

Szalatnai Peérynek, 1973. február 17.:

„Drága Biókám,

napok óta nagyon szomorú és csüggedt vagyok, megbomlott a nemzedék sora: meghalt Darkó Pista, utána Vozári, aztán Krammer Jenci, most meg Sándor Dezső. Darkót, Krammert és Sándort én búcsúztattam. Hármuk halála pillanat műve volt, mint a kivégzésé. Megállt a szívük.”

Ugyanő 1975. április 19-én: „Szomorúan jelentem, hogy meghalt Somos Elemér (agyér-elmeszesedésben, 68 éves volt.” Peéry hat nap múlva: „Megersírtam Somost. [...] Nem is tudom, végül mi lett vele, mi sorsra jutott ez a valóban tehetséges ember. Cipőzsinórt árult-e a keleti környékén, vagy egy bárban volt csaposlegény?”

A háború utáni korszak minden szakaszára, a Rákosi rendszerre, az 56 utáni megtorlások éveire és a puha diktatúrára, mindkettőjük számára érvényesen fogalmazza meg Peéry Szalatnainak írt 1950. május 5-i levelében: „... az embert még akkor is barátai tartják életben, ha nem beszél velük.”

A levél kelte: Tomi. Ez, gondolom, nem igényel kommentárt.